

A “KOLONIZÁCIÓ” PROBLEMATIKÁJA AZ OROSZ ÉS A SZOVJET HISTORIOGRÁFIÁBAN

“Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak. A kolonizáció kiterjedtsége együtt nőtt az állam területével. Hol apadva, hol erőre kapva ez az évszázados népmozgás napjainkban is folytatódik.”¹ Vaszilij Kljucsevszkij századfordulón született, de azóta is gyakran idézett megállapítása a harmadik évezred előestéjén ismét jelentőségre tett szert az orosz történettudományban. Kevésbé ismert, hogy a fenti idézet egy Szergej Szolovjovtól származó kijelentés parafrázisa, amely eredetileg így hangzott: “A hatalmas kelet-európai síkságon, az Európa és Ázsia, az Észak- és Dél-Európa közötti nyitott keresztúton... megalakult az orosz állam... egy lakosságra és történelemre váró óriási szízföld: ... a régi orosz történelem olyan ország története, melyet kolonizálnak.”² A “régi orosz történelem” (drevnyaja russzkaja isztorija) Szolovjov értelmezésében a III. Iván (1462–1505) uralkodásának kezdetéig – a nemzeti viszonyok végleges eltűnéséig – terjedő időszakot ölelte föl. Kljucsevszkij a kolonizációt, azaz a tágabban értelmezett migrációt, az orosz társadalom-, gazdaság- és politikátörténet sajátos folyamatát meghatározó legfontosabb körülmények egyikének tartotta, amit azzal is kihangsúlyozott, hogy a kolonizáció egymást követő fázisait választotta az orosz történelem periodizációjának alapjául.

A szakirodalomban régóta ismert, hogy a “kolonizáció” terminust Szergej Szolovjov honosította meg az orosz történettudomány fogalomtárában a 19. század derekán. Eddig azonban nem történt kísérlet – az orosz historiográfiában új korszakot nyitó – szolovjovi kolonizációs elmélet megszületésének metodológiai háttere, tudománytörténeti forrásai feltárására, sem a koncepció evolúciójának figyelemmel kísérésére.

Az orosz “kolonizációra” vonatkozó nézeteit Szolovjov rendszerezett formában az *“Oroszország története a legrégebbi időktől”* (*Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*) című, 29 kötetes művének két részében, az 1851-ben megjelent I. kötet híres történetföldrajzi bevezetőjében, valamint az 1854-ben kiadott IV. kötet utolsó fejezetének végén fejtette ki, ahol összefoglalta a “régi orosz történelem” menetét a Moszkvai Oroszország kezdeti, III. Iván korabeli eseményeinek taglalása előtt. A “kolonizáció” kifejezést azonban *“Az orosz történelem áttekintése Nagy Péterig”* (*Vzgljad na isztoriju Rosszii do Petra Velikogo*) címen, 1851 tavaszán a moszkvai egyetemen megtartott előadásorozatában használta először. Az utóbb nyomtatásban is megjelent szöveget Vlagyimir Illerickij programadó jelentőségűnek nevezte, amennyiben tartalmazta az *“Oroszország története”* első 12 kötetében kibontott koncepció lényegi elemeit.³

Szolovjov 1844-ben tért haza az egyetemi tanulmányait megkoronázó kétesztendő nyugat-európai útvjáról. 1845-ben megvédte magiszteri, 1847-ben (mindössze 27 évesen) a doktori disszertációját. A többkötetesre tervezett *“Oroszország története”* anyaggyűjtéséhez és feldolgozásához – saját bevallása szerint – 1848-ban kezdett hozzá.⁴ A kolonizációs elmélet “fogantatása” Szolovjov munkásságában tehát az 1840-es évek második fele végére tehető. A fiatal professzor nem jelölt meg forrásmunkái között egyetlen olyan művet sem, amelyből a kolonizációs teória kidolgozá-

sakor közvetlenül mérített volna, azt tehát saját szellemi innovációjának tekintette. A különböző kútfökből eredő gondolat alkotóelemei azonban rekonstruálhatóak.

A “kolonizáció” latin–francia eredetű jövevényszó az orosz nyelvben. A 19. század közepén ritkán előforduló kifejezés. Sem az 1845-ben, sem az 1847-ben, sem az 1859-ben megjelent idegen szavak lexikona nem vette fel szócikkei közé.⁵ A német Heyse-féle általános szótár 1862-es orosz kiadása “valamely ország benépesítése” magyarázattal említi.⁶ A “kolonyiszt” (telepes), “kolonyija” (telep) kifejezések viszont valamennyi fent megnevezett szógyűjteményben megtalálhatók. Legkorábbi orosz nyelvű előfordulásuk egyike a II. Katalin trónra lépése után 1763-ban kibocsájtott manifesztum és az Orlov gróf nevére szóló rendelet (július 22.), melyek az Orosz Birodalomba áttelepülő külföldiek támogatásáról intézkednek.⁷

A “kolonizáció” kifejezéssel nem Szolovjov ismertette meg Oroszországot. A szó az 1840-es évek publicisztikájában a korabeli nyugat-európai gyarmatok életét, a gyarmatosítás történetét bemutató német, angol, francia művekről írt recenziókban már föl-fölbukkan olyan terminusként, amely az anyaországból a gyarmatokra irányuló kivándorlást, az ottani letelepedést és gazdálkodást (szinte kizárólag csak a földművelést) együttesen jelenti. Földműves parasztcsaládok – a kormányzat által szervezett szisztematikus – áttelepítése értelemben használja a “kolonizáció” kifejezést Pavel Nyebolszin az 1849-ben Szibéria meghódításáról megjelentetett, Jermakot népszerűsítő könyvében.⁸

A korabeli moszkvai és pétervári folyóiratok rendszeresen beszámoltak a párizsi, londoni, berlini társasági élet legfrissebb eseményeiről, a tudományos és a művészeti újdonságokról, a divatról. A “*Honi Feljegyzések*” (*Otyecsesztvennie Zapiszki*) című folyóirat 1845–1849 között recenzálta a virginiai angol telepek megalapításának történetét is tartalmazó, Friedrich von Raumer által Lipcsében megjelentetett “Történelmi Almanach”-ot,⁹ a washingtoni belga diplomáciai misszió első titkára, Straten Ponthos báró belgiumi bevándorlók életkörülményeit feldolgozó monográfiáját,¹⁰ fordításban közzétette William Prescott Mexikó és Peru spanyol meghódításáról írt műveit,¹¹ összeállítást jelentetett meg az USA-ról.¹² Az “*Olvasásra Szánt Könyvtár*” (*Bibliotjeka dlja Cstyenyija*) című folyóirat esszét publikált a Mexikó, illetve Anglia és az USA között Kalifornia megszerzéséért folytatott küzdeletről Felix Clavé tollából.¹³ Szolovjov, aki gyermekkorában élénken érdeklődött a világjárók útleírásai iránt,¹⁴ 1847-től rendszeresen közölt orosz történelmi témájú recenziókat (a kor szokásai szerint aláírás nélkül) a “*Honi Feljegyzésekben*”.¹⁵

A vámmisztikák szerint 1790–1845 között több mint kétmillió európai települt át csak az USA-ba, főként Angliából, Németországból és Belgiumból.¹⁶ A közgazdasági, szociális és gazdasági problémákkal együttjáró kivándorlási áradat megfelelő mederbe terelése a nyugat-európai államok egyik problémája a 19. század közepén, és természetesen élénk érdeklődést váltott ki abban az Oroszországban, amely az észak-amerikai birtokaitól majd csak 1867-ben válik meg. A Brit Birodalom elsőként találta szembe magát a telepítéspolitikával, illetve a földbirtokviszonyok rendezésének dilemmájával. A két gyarmatügyi állami hivatalnok és ökonómus, Edward Gibbon Wakefield, valamint Herman Merivale polémiájából az 1840-es években új részdiszciplína bontakozott ki a “kolonizáció elmélete” (theory of colonization) néven az angol közgazdasági tudományban. Wakefield első, pamflet formájában névtelenül megjelentetett írása 1829-ben látott napvilágot “*Javaslat a Javaslat a Javaslattervezet Australasia Kolonizálásához*” (*Sketch of a Proposal for Colonising Australasia*) címen, amit hamarosan egy sorozat követett: “*Levelek Sydney-ből*” (*Letters from Sydney*).¹⁷ A későbbiek

során Wakefield az ezekben kifejtett gondolatait fejlesztette tovább és propagálta cikkeiben, tanulmányokban, parlamenti meghallgatásokon. Klasszikusnak számító műve azonban az 1849-ben publikált *“A kolonizáció elméletének áttekintése a Brit Birodalom jelen vonatkozásában egy államférfi és egy telepes közötti levelezésben”* (*A view of the Art of Colonization in present reference to the British Empire in letters between a statesman and a colonist*).¹⁸

A fegyenclepek létesítését és az állami tulajdonú földek arisztokratáknak juttatását ellenző Wakefield szerint a gyarmatok virágzása az anyaország gazdasági érdekeit szolgálja. A kormányzat feladata olyan körülmények megteremtése, amelyek egyaránt biztosítják a kivándorlók tömegeinek felszívását és a folyamatos munkaerő-utánpótlást. Ennek érdekében a szűzföldek árát a kereslet-kínálat változásaitól függetlenül, mesterségesen magasra srófolt áron kell tartani, hogy a bevándorlók csak egy bizonyos idő eltelté után legyenek képesek telket vásárolni, és önállóan gazdálkodó farmerré válni. Addig bérmunkát végeznek. Az állami tulajdonú szűzföldek eladásából származó bevételek pénzalapot képeznek a további központosított és szervezett betelepítések költségeinek fedezésére.

E. G. Wakefield nézeteivel szemben “ortodox” álláspontonról lépett fel Herman Merivale az 1830/40-es évek fordulóján az oxfordi egyetemen tartott előadásaiban. Az anyaországi végrehajtó hatalom beavatkozásának hasznosságát és célszerűségét tagadva teljes önkormányzati szabadságot követelt a telepeseknek, valamint a gyarmatok földbirtokviszonyai szigorú központi szabályozásának megszüntetését. Szerinte ezen intézkedések hiányában a kolóniák gazdasági prosperitása lefékeződik, és az súlyos károkat okoz az anyaországgal kialakított közös piac fejlődésének.¹⁹

A “kolonizációt”, mint új terminus technicum, Wakefield és Merivale egyaránt szükségesnek tartotta elválasztani a korabeli mindennapos szóhasználatban előforduló tágabb jelentésétől (gyarmatosítás), és a latin eredetihez közelebb álló, szűkebb értelemben használva a fogalmat, olyan folyamatként definiálták, amely során az anyaországból végleges letelepedés céljából a gyarmatokra érkezett bevándorlók birtokba veszik és művelés alá vonják a szűzföldeket.

Nincs filológiai bizonyíték arra, hogy Szolovjov 1851 előtt ismerte volna a kortárs brit közgazdászok közötti polémiát. Az orosz történelem leírásakor alkalmazott “kolonizáció” terminus szemantikai tartalma – az általa használt értelemben – nélküli a gazdasági és szociálpolitikai mozzanatokat. A brit ökonómusok nézetei a kontinensen szűk szakmai körben terjedtek.²⁰ Oroszországba csak később, az 1850-es évek második felében, német közvetítéssel jutottak el, köszönhetően az orosz közgazdasági és gazdaságtörténeti gondolkodásra nagy hatással lévő Wilhelm Roscher e témának szentelt, az angol, francia, spanyol, latin és ógörög nyelvű szakirodalmat is felölelő: *“Gyarmatok, gyarmatpolitika és kivándorlás”* (*Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*) című monográfiájának, amely első fejezete a “kolóniák”, a második és a harmadik a “kolonizáció” tipológiájával és történetével foglalkozik.²¹

Alekszandr Sztroganov gróf gyermekeinek házitanítójaként az ifjú Szolovjov beutazta Nyugat- és Közép-Európát. Berlinben ellátogatott a filozófus Friedrich Wilhelm Schelling, a történész Leopold Ranke, Friedrich Raumer, August Neander és a földrajztudós Karl Ritter előadásaira. Párizsban hallgatta Charles Lenormand-t és Jules Michelet-t, Prágában megismerkedett František Palackýval, Pavel Šafáříkkal.²² Visszatérése után a moszkvai egyetem “nyugatos” szellemi áramlatot képviselő professzoraihoz csatlakozott. Az egykorú történetfilozófiai, földrajz- és történettudományi eredményeket jól ismerő, latin, francia, német nyelvtudása mellett angolul is ol-

vasó Szolovjov a “kolonizáció” kifejezés átvételével a nyugat-európai tudományos és közéletben egyaránt használatos, hazájában viszont csak a művelt értelmiségi elit körében ismert, az orosz nyelvben ritkán előforduló, új kifejezést alkalmazott. De vajon mi készítette a terminológiai novációra, amikor maga a “régii orosz történelem” korai időszakára vonatkozó, önálló kutatásokat nem folytatott?

Szolovjovnak az “*Oroszország történetében*” kifejezett – a kortársakra a reveláció erejével ható – központi gondolata az volt, hogy az állam (autokrácia) az ősi közösségi-nemzeti viszonyok, valamint a fokozatosan helyükbe lépő, a földesúri magántulajdonon alapuló, új társadalmi viszonyok közötti küzdelem terméke. E küzdelem a vecse-elven működő “régii”, illetve a fejedelem által alapított – egy személyben irányított – “új” városok rivalizálásában fejeződik ki. A centralizáción és az egyeduralmon nyugvó társadalmi rend csírája Rurik meghívásakor jelenik meg, de a fejedelmi székhelyet Kijevből az északkelet-oroszországi Vlagyimir-Szuzdalba áthelyező Andrej Bogoljubszkij korától kezd megerősödni. Végérvényes győzelmet III. Iván uralkodása alatt, a Moszkvai Oroszországban arat. Ezzel az állam kialakulása válik az orosz történelmi folyamat organikus belső fejlődésének tárgyává. Azért az államtörténet kerül az ifjú professzor figyelmének fókuszába, mert a progressziót a műveltség és a tudás elterjedésével, minőségi változásával azonosítva, az államot tekinti a civilizáció hordozójának. Az utókor által számtalan aspektusban továbbfejlesztett és meghaladott, a szovjet érában marxista fogalomrendszerbe és formációelméletbe bújtatott, az államtörténetet központba helyező koncepció a mai napig domináns szemléletmód az orosz történettudományban.²³

Szolovjov gondolatmenete Hegel történetfilozófiájának és Ewers “nemzeti elméletének” szintézise volt.²⁴ Dmitrij Krjukov és Tyimofej Granovszkij fiatal professzorok előadásai nyomán a moszkvai egyetemi hallgatók az 1830/40-es évek fordulóján szinte kizárólag “hegeliánus kifejezésekben beszéltek”. Memoárjában Szolovjov úgy emlékszik vissza erre az időszakra, mint amikor a szellemi fejlődésére a német filozófus “mély benyomást”, Ewers pedig “korszakos jelentőségű” hatást gyakorolt.²⁵ Johann Ewers az 1826-ban Dorpatban (ma Tartu) megjelent, “*Az oroszok legősibb joga történelmi fejlődésében*” (*Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*) című művében az első “*Orosz Törvénykönyv*” (*Russzkaja Pravda*) elemzése alapján az állam kialakulását a patriarchális szokások és a nemzeti jogviszonyok felbomlásából vezette le.

Az orosz történelmi fejlődés szolovjovi koncepciójában az Oroszország távoli, északkeleti szegletében, a Felső-Volga vidékén létrejött Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség kulcsfontosságú szerepet játszik, amennyiben itt alakulnak ki, majd erősödnek meg a magántulajdonú birtok (votcsina) és az egyeduralom elvén nyugvó, új társadalmi viszonyok, köszönhetően részben a fejedelmi alapítású városoknak, részben az eltérő természetföldrajzi környezet hatásának. E táj fokozatos betelepülésével veszi kezdetét az évszázados orosz kolonizációs folyamat.²⁶

Egy nép életét három körülmény befolyásolja állítja Szolovjov: karaktere, a természetföldrajzi környezet és a szomszéd népekhez fűződő viszonya.²⁷ Az első kettő szétválaszthatatlan, egymással kölcsönhatásban áll.²⁸ Az ember és a természet organikus kapcsolatának gondolata a német geográfustól, Karl Rittertől ered, akinek nézetei Oroszországban a század közepétől mind szélesebb körben hódítottak.²⁹ A szentpétervári Tudományos Akadémia tagja, Karl Ernst von Bauer 1848-ban publikált tanulmányában egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a környezet és éghajlat sajátosságai predeterminálják nemcsak a különböző népek, de az egész emberi-

ség sorsát. Bauer összefüggést látott az Európából a gyarmatokra irányuló kivándorlás, illetve a természeti erőforrások végeessége között.³⁰ Granovszkij a moszkvai egyetem 1852. évi második szemeszterének ünnepélyes megnyitáskor elmondott híres beszédében szót emelt annak érdekében, hogy a történetírás kiszabaduljon a filológia és a jogtudomány szűk keretei közül, és átvegye a pozitív tudományok (mindenekelőtt az antropológia, etnográfia, geográfia) módszereit és eredményeit.³¹ A fiatal Szolovjov a korszellemhez hűen járt el, amikor – az orosz történészek közül elsőként – részletes természetföldrajzi bevezetővel látta el egyetemi előadásorozatát és az életműnek készülő *“Oroszország történetét”*.

Az előtanulmánynak szánt, 1848 júliusában íródott: *“Az orosz állam területe természetföldrajzának hatásáról a történelmére”* (*O vlijanyii prirodi russzkoj goszudarsztvennoj oblasztyi na jejo isztoriju*) című Szolovjov esszé két premisszát rögzít: 1) Állam és földrajzi tér között létezhet organikus kapcsolat, mint Oroszország esetében, mely történelme folyamán fokozatosan kitöltötte a földfelszín által meghatározott természetes határait. Területének növekedése belső, szerves fejlődés eredménye. 2) Régióit folyók és mellékfolyók kapcsolják össze. A vízhálózat természetes országútként funkcionál a népesség vándorlásakor.³² Az előbbi gondolat főként Ritter hatását tükrözi, az utóbbi Zoryjan Dolęga-Chodakowskitól származik.³³

Az orosz történelem sajátyszerűségét a “varég hódítás” elméletének elvetésére alapozó Mihail Pogogyint – egykori tanárát, utóbb kollégáját – Szolovjov nem tartotta komoly szaktekintélynek már egyetemi hallgatóként sem.³⁴ Az ember és természet organikus viszonyának ritteri felfogása és a hegeli történetfilozófia összekapcsolása Ewers jogtörténeti koncepciójával lehetőséget kínált a belletrisztikus indíttatása miatt a 19. század közepére tudományos szempontból már elavult karamzini *“Az orosz állam története”* (*Isztorija Goszudarsztva Rosszizszkogo*) meghaladására, ami Szolovjov célja volt.³⁵ Nyikolaj Karamzin az autokratikus monarchia születése pillanatának orosz földön a normann fejedelmek megjelenését tekintette, akik fokozatosan kiterjesztették hatalmukat az egymással viszálykodó keleti szláv törzsekre. Az orosz állam növekedése Karamzinnál fegyveres hódítások sorozata.³⁶ Ha azonban az államiság jogi attribútumaival és az ennek megfelelő társadalmi viszonyokkal rendelkező centralizált monarchiáról csak III. Iván korától beszélhetünk, akkor a “hódítás”-elmélet helyett más magyarázatra van szükség az orosz nép élettere kialakulásának bemutatásakor. Az eredetileg Henry Boulainvilliers által hazája vonatkozásában kifejtt teóriát (Franciaország históriája a hódító frankok és a meghódított gallok, illetve leszármazottaik küzdelmének története) az 1820-as években François Guizot és Augustin Thierry fejlesztette tovább, akiknek művei az orosz értelmiségre is nagy hatást gyakoroltak. Szolovjov ifjúkorában Guizot “hívének” vallotta magát.³⁷ Ez az elmélet azonban Gallia római provincia germán “meghódításából” indult ki, azaz egy létező államalakulat erőszakos lerombolásából. Ebből következően nem lehet “hódításnak” tekinteni olyan lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek fokozatos elfoglalását, melyeken az államiságnak még a csirái sem fedezhetők fel. A gyarmatokra való kitelepüléssel megvonható történelmi párhuzam szinte önként kínálta Szolovjovnak a “kolonizáció” terminus bevezetését.

A történetelméleti konstrukción kívül szüksége volt az új koncepció alkalmazhatóságát alátámasztó konkrét kutatási eredményekre is. Szolovjov e téren Müllerre, de mindenekelőtt Nagyezsgyinre támaszkodott.

Nyikolaj Nagyezsgyin méltatlanul merült csaknem teljes feledésbe az orosz-szovjet historiográfiában. A 19. század első felében élt régészprofesszor és

néprajzkutató nevét a történeti földrajzot művelők egyik oroszországi előfutáraként szokták számon tartani a kézikönyvek, holott *“Az orosz világ történeti földrajzának vázlata” (Opit isztoricseszkoj geografii Russzkogo mira)*³⁸ című, 1837-ben publikált, rendkívül alapos tanulmánya korszakos jelentőségű a “kolonizációs elmélet” megszületése szempontjából. Antik szerzők, az orosz évkönyvek, kortárs geográfusok és szlavisták művei alapján, de mindenekelőtt a svéd Johan Andreas Sjögren által a szentpétervári Tudományos Akadémia megbízásából az oroszországi finnugor népek körében gyűjtött lingvisztikai adatok térképre vetítése révén, toponimiák elemzése segítségével Nagyvezsgyin elsőként bizonyította (az orosz tudósok közül) a keleti szlávok évszázadokon keresztül tartó, délnyugatról északkeletre húzódásának és széttelepülésének, a kelet-európai síkság finnugor őslakossága fokozatos elszlávosodásának elméletét. E békés, alapvetően erőszakmentesen zajló, a természetes asszimilációt is magában foglaló folyamatot Nagyvezsgyin “zaszelenyjejje”-nek (benépesülés, betelepedés) nevezte. Használta a “kolonizálni”³⁹ kifejezést is, de csak Szibéria és az észak-amerikai orosz telepek vonatkozásában, amelyek cári fennhatóság alá kerülését relatíve új jelenségnek, a keleti szláv őstörténet szempontjából indifferensnek tartotta, ezért a tanulmányban nem vizsgálta. Nagyvezsgyin számára a “kolonizáció” kifejezés szemantikai tartalma nélkülözötte az etnikai keveredés mozzanatát.

Gerhard Friedrich Müller *“A Szibériai Cárság leírása” (Opiszanyije Szibirszkogo Carsztva)* című 1750-ben Szentpéterváron oroszul megjelent monográfiája, de különösen az *“Orosz Történelmi Tár” (Sammlung Russischer Geschichte)* című periodika 1763-ban ugyanott kiadott német nyelvű köteteiben közölt további fejezetei az orosz kolonizációs folyamat oly annyira plasztikus képét tárják az olvasó elé, hogy Szolovjov párhuzamot von vele az *“Oroszország története”* első fejezetében: *“Az orosz birtokok terjeszkedése Szibériában, amelyről világos fogalmat alkotunk a ránk maradt emlékekből, jobb magyarázat ahhoz, hogy megértsük, miként terjeszkedtek az orosz birtokok az Urál hegygerincének eme oldalán is. (...) Itt egyetlen népet, egyetlen államot sem hódított meg más nép vagy állam abban az értelemben, amelyben rendszerint a hódítást értik a történelemben, egyszóval itt is, ott is, főként az ország benépesülése, kolonizációja zajlott.”*⁴⁰ Müller nem alkalmazta a “kolonizáció” kifejezést, de művének német nyelvű változatában a szibériai orosz (főként földműves) településeket a “colonie” szóval jelölte.⁴¹

Nézzük ezek után a fiatal Szolovjovnak az *“Oroszország története”* 1851-ben megjelent I., illetve az 1854-ben kiadott IV. kötetében kifejtett kolonizációs elméletét! A szerző leszögezi: az orosz történelem meghatározó jelensége, hogy az állam területi növekedése során hatalmas kiterjedésű, lakatlan földeket foglal el, és benépesíti azokat. A folyamat főként “kolonizáció” formájában zajlik, azaz a szláv lakosság újabb és újabb telepes csoportokat választ ki magából, amelyek egyre keletebbre hatolnak. A kolonizáció a finnugor népek lakta északon békésen zajlik, mert a földművelő szlávok és a halász-vadász finnugorok életmódja kiegészíti egymást. Délkeleten a sztyeppei nomád hordákkal, illetve az ország végein megtelepedő, állami kötöttségeket nem tűrő, “félleg barbár” lakossággal (kozákok) szemben azonban a telepések állandó harcban állnak.⁴² A keleti szláv lakosság folytonos mozgásban van, mert a természet gazdagsága és érintetlensége miatt a legkönnyebb megélhetési módot keresi. Azonnal továbbáll, ha létfenntartási gondjai támadnak, vagy a biztonságát veszély fenyegeti. A fejedelmek egyfelől kedvezményekkel ösztönzik az új területek művelés alá fogását, másfelől igyekeznek visszatartani parasztjaikat az elvándorlástól.⁴³

Szolovjov ezután világtörténelmi folyamatba ágyazza az orosz kolonizációt: "Ily módon a két faj, melyek Európa új történetét alakítják, a szláv és a germán, felosztva maguk közt az európai talajt, a történelem eljövendő színterét, ellentétes irányban haladnak. A germánok útja északkeletről délnyugatnak, a szlávoké fordítva, délnyugatról északkeletre vezet."⁴⁴ E terjeszkedést a professzor a korabeli gyarmatosításhoz hasonlítja: "A történelem hagyta örökül Európa valamennyi népének, hogy településeket létesítsenek a világ más tájain, elterjesztve ott a kerdeténységet és a civilizációt. A nyugat-európai fajok arra ítéltettek, hogy ezt a küldetést tengeri úton hajtsák végre, a keleti faj, a szláv pedig, hogy szárazföldön."⁴⁵ Szolovjov siet előrebocsátani: a fejszével, kaszával és ekével járó orosz telepes munkája nyomán meghódított táj nem tekinthető gyarmatnak, mivel nem választja el tenger az anyaországtól, és mert kezdettől fogva szerves részévé vált az orosz államnak, noha egy pillanatig sem veszítette el teljes mértékben szűzföldjellegét.⁴⁶

Az egykorú publicisztika és szaksajtó vegyes fogadtatásban részesítette az "Oroszország története" első köteteit. Bíráló, dicsérő, sőt maró gúnyal⁴⁷ megírt recenziók egyaránt születtek. A kritikusok elsősorban a mű vezérgondolatára koncentráltak: az orosz történelmi folyamat lényege az állam kifejlődése a nemzeti viszonyokból. Kiemelten foglalkoztak a földrajzi tényezők meghatározó szerepének hangsúlyozásával, ami a szokatlan újítások egyike volt. A "kolonizáció" jelentőségének konstatálása az orosz történelmi folyamatban kezdetben kevésbé vonta magára a recenzensek figyelmét. Még Konsztantyin Kavelin sem tért ki a "kolonizációs teória" értékelésére az első kötetéről írt ismertetésében,⁴⁸ holott egy évtized múlva már saját történelmi koncepciójának egyik kulcselemévé teszi, kidomborítva benne az etnikai keveredés mozzanatát a nagyorosz nép birodalomalkotó képességének jelentősége szempontjából.⁴⁹

A Pogogyin szerkesztette "A Moszkvai" (*Moszkvityjanyin*) című folyóirat kritikususa hevesen védelmezte a karamzini hagyományt, és kifejezte kétségét a tekintetben, hogy a szlávok megjelenése és széttelepedése a finnugorok lakta területeken békésen zajlott volna. A fegyveres hódítás (zavojevanyije) tényét megcáfolhatatlannak vélte, amivel szemben nem találta elégséges érvenek a finnugor államiság létezésének hiányát.⁵⁰ Az egyetemi professzorok lapjának tartott "Moszkvai Közlöny" (*Moszkovszkie Vedomosztyi*) 1851/146-os számának cikkírója a vitában Szolovjov mellé állt. Válaszában "A Moszkvai" recenzense leszögezte: "Szibéria elfoglalása a legmeggyőzőbb módon bizonyítja, hogy ezt az országrészt fegyverrel szerezték meg, nem pedig békés kolonizáció révén. (...) A békés betelepülés tézisének tarthatatlansága enélkül is nyilvánvaló."⁵¹

A "kolonizációs teória" azonban gyorsan tért hódított az orosz tudományos gondolkodásban és köztudatban, aminek magyarázata a probléma társadalmi-politikai aktualitásán kívül (lásd az 1861-es jobbágyfelszabadításról, illetve – vele összefüggésben – az obscsináról, a parasztok költözéséről, a birtokviszonyokról és a kormányzati telepítéspolitikáról folytatott polémiákat) a nyugat-európai pozitivistá áramlatok (főként az antropologizmus, naturalizmus) és közgazdasági elméletek hatása, valamint az orosz sajtószerűség eszméjének általánossá válása volt. Nyikolaj Csernisevszkij 1854-ben megjelent recenziójában Szolovjov érdemének ismerte el a kolonizáció jelentőségének feltárását, bár vitatta a folyamat – szerinte – túlhangsúlyozott szerepét az orosz történelmi fejlődésben.⁵² Alekszandr Herzen az európai államokkal szembeállítva Oroszország területi gyarapodását, azt emelte ki 1857-ben,

hogy az nem emigráció és gyarmatosítás következménye, hanem az ország magjából tovaterjedő széttelepülés eredménye.⁵³

Szolovjov 29 kötetből álló kapitális műve 1851–1879 között folyamatosan, évente jelent meg. Az eltelt több mint harminc esztendő alatt a szerző történelem-szemlélete érthetően nem maradt változatlan, ami nyomot hagyott az életmű belső architektónikáján és a kifejtés koncepcionális következetességén is.⁵⁴ Szolovjov részben Henry-Thomas Buckle hatása alatt, részben polemizálva vele,⁵⁵ pályafutásának vége felé átértékelte a “kolonizációnak” az orosz történelmi folyamatban játszott szerepéről vallott felfogását. Amíg a kolonizáció az “ifjú” Szolovjovnál pozitív érték-hordozó azáltal, hogy megteremti a nemzeti jogviszonyok felbomlásának és a magántulajdonú nagybirtokokon alapuló centralizált államiság létrejöttének előfeltételeit a nagyfejedelmi székhely északkeletre kerülésével, addig az “idős” Szolovjov az orosz történelmi fejlődés szempontjából negatív hatást tulajdonít a kolonizációnak, amennyiben az perspektivikusan “kimerítette az emberi erőforrásokat”, hozzájárult a rendkívül alacsony népsűrűség, a permanens migráció kialakulásához, akadályozta a földmagántulajdon elterjedését,⁵⁶ a bérmunka alkalmazását (röghözkötési törekvések), végeredményben pedig relatíve alacsony technikai-kulturális fejlettségi szinthez, a nyugat-európai keresztény civilizációtól való elmaradáshoz, az autochton vonások felerősödéséhez vezetett.⁵⁷ Élete végén Szolovjov eljutott ahhoz a gondolathoz, amit az “eurázsiai eszmei áramlat” képviselői az 1920-as években zászlajukra tűznek: “Oroszország határállam, Európa pereme, vagy gyepű Ázsia irányából. Oroszország e periferiális helyzetének – magától értetődően – döntő hatással kellett lennie a történelmére.”⁵⁸

A szolovjovi kolonizációs elmélet első továbbgondolási kísérlete Sztjepan Jesevszkij⁵⁹ nevéhez fűződik, aki a kazanyi egyetemen (1857), utóbb a moszkvain (1864) tartott előadásában új nézőpontból igyekezett megközelíteni a problémát. Jelentőségét tekintve a kolonizációs folyamatból kiemelte az európai Oroszország északkeleti részén lezajlott folyamatot, mivel az orosz nép szerinte itt szerezte meg azokat a tapasztalatokat, amelyek segítségével utóbb végrehajtotta a déli sztyeppövezet elhódítását a nomádoktól. Északkelet-Oroszország kolonizációja azonban oly korai periódusban zajlott le, amelyből alig maradtak fenn források. A történetek rekonstruálásához az összehasonlító nyelvészetet, a néprajzot és az antropológiát kell segítségül hívni. Jesevszkij az orosz és finnugor etnikai keveredést világtörténelmi jelentőségűnek tartotta. Annak bizonyítékát látta benne, hogy az emberiség fejlődésének élvonalát reprezentáló európai keresztény civilizáció elterjesztése Euráziában békés úton, erőszak, rabszolgaság és egész népcsoportok kiirtása nélkül is megvalósítható. Jesevszkij elvetette a szociáldarwinizmus túlzásait, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Földön csupán egy emberi faj létezik.⁶⁰ Elképzelhetőnek vélte viszont, hogy különféle emberfajták keveredéséből új típus jöhet létre, és az orosz történettudományban először vetette fel a kérdést: a finnugor, mongol, türk és a szibériai őslakosság több évszázados asszimilálása során europid vonásait átörökítő “nagyorosz” nép vajon megőrizte-e szláv jellegét, avagy új etnikumnak tekintendő?⁶¹

Konsztantyin Kavelin, az “államjogi iskola” Szolovjov és Csicserin mellett másik kiemelkedő képviselője felkapva e gondolatszálát, kiegészítette egy újabb kérdéssel: “A nagyorosz ág kialakulásában, szétköltözésében és a finnek eloroszosításában rejlik az orosz nép – eddig valamiképp homályban maradt és csaknem elfeledett – belső, intim története, holott éppen ez adja a kulcsot az orosz történelem egész menetének megértéséhez. (...) Vajon a nagyoroszok és a nyugat-orosz törzsek [azaz az

önálló államiság megteremtésére képtelen beloruszok és ukránok – Sz. S.] közötti különbségeket az új talajon, évszázadok során ható, eltérő életkörülmények okozták, avagy a telepesek fokozatos elkeveredése a finnugor egyedekkel?”⁶² A válasz megadásához szükséges források hiányában Kavelin mindkét komponensnek – a földrajzi környezet befolyásának és az etnikai elegyedésnek – egyforma jelentőséget tulajdonított a moszkvai állam létrejöttében, illetve az északi tájak kolonizációjában erejét felemészítő orosz nép péteri reformokig tartó intellektuális tespedtségében.

Kavelin nyomán Konsztantyin Besztuzsev-Rjumin 1867-ben kísérletet tett az orosz kolonizáció tipologizálására.⁶³ Négy, időben egymást követő típust állapított meg: 1) a társadalmi kötöttségektől mentes kalandor elemek (“brodnyiki”, “uskujnyiki”, kozákok) pionír életmódja; 2) a kolostorok tevékenysége; 3) az egyházi szakadárok mozgalma; 4) a kormányzati telepítéspolitika. Besztuzsev-Rjumin a népi kezdeményezésű, spontán kolonizáció elsőbbsége mellett foglalt állást a fejedelmek és az állam szerepvállalásával szemben.

Szolovjovnak a nyugat-európai és az oroszországi tudományos diszciplínák eredményeire támaszkodva megfogalmazott kolonizációs koncepcióját Nyikolaj Danyilevszkij az önálló szláv-orosz kultúrkör egyetemes civilizációs jelentőségét manifesztáló, saját történetfilozófiai rendszer megalkotásához használta fel. Az 1860-as évek második felében írt “Oroszország és Európa” (*Rosszija i Jevropa*) című munkájában⁶⁴ a hódítás-elmélet elvetését és az orosz kolonizáció békés jellegét bizonyítékként állította a latin–germán népek “túlfejlett individualizmusával” és “agresszivitásával”, illetve a szlávok “veleszületett humanizmusával” jellemzett mentalitásbeli különbségekből fakadó, eltérő történelmi viselkedési mód igazolására.⁶⁵

A történetfilozófiai és történetelméleti megközelítésekkel párhuzamosan az 1850-es évektől megjelentek az orosz tudományban a kolonizációval kapcsolatos nyugat-európai közgazdasági tézisek is. A téma jobbágyfelszabadítással összefüggő aktualitása miatt az Orosz Földrajzi Társaság gazdaságpolitikai bizottsága 1861 március-áprilisában három nyilvános ülést szentelt a kolonizáció elméleti és gyakorlati kérdéseinek, különösképp a nyugat-európai tapasztalatok oroszországi alkalmazási lehetőségének. A polémia főként akörül forgott, hogy a kormányzat vállaljon-e szerepet, és ha igen, milyen a föld nélküli parasztok áttelepítésében a központi kormányzóságokból a perifériákra. Amíg Ivan Vernadszkij a népi kolonizáció felkarolása mellett, addig Vlagyimir Bezobrazov ellene érvelt, arra hivatkozva, hogy az áttelepülés támogatásával (a földbőség miatt) az extenzív mezőgazdaság konzerválódását segítik elő, amikor az orosz gazdaságnak éppen az intenzív földművelési formákra való áttérésre volna szüksége.⁶⁶ A vitában Wilhelm Roscher fentebb már említett munkáján kívül egy másik alapművére: “A népgazdaság rendszere” (*System der Volkswirtschaft*)⁶⁷ is hivatkoztak, amely első kötete orosz fordításban 1860-ban, a második 1869-ben jelent meg.

Afanaszij Scsapov, Jesevszkij egykori kazanyi tanítványa 1860–1863 között a “területi-föderációs” elmélet kidolgozásának szentelte figyelmét. A kolonizációt elsőként használta az állami centralizáció történetével szemben az orosz nép történetének bemutatására. Szerinte a több évszázados spontán népi migráció a 17. század eleji “zavaros időszakig” (szmuta) sajátos jegyeket felmutató, önálló területi-etnográfiai egységek kialakulásához vezetett, amelyek a Romanovok megválasztásával szövetségre léptek egymással. Ekkor kezdődött az állam dominanciájának fokozatos kialakulása a társadalom felett. Munkásságának következő, 1863–1876 közötti szakaszában Scsapov éles fordulatot tett a történelemkutatás természettudományos alapokra

helyezése felé, amivel kiérdemelte az utókortól az “orosz Buckle” titulust. Pályafutásának e szakaszában mintegy egyesítette az orosz kolonizáció antropológiai és gazdaságtörténeti aspektusait. A nyugat-európai fejlettségi szinthez viszonyított orosz elmaradottság okát a nagyorosz nép intellektuális fejlődésének I. Péter koráig tartó hosszú stagnálásában látta, amit a rideg természetföldrajzi környezet fiziológiai hatásával és az ázsiai népekkel való faji keveredés negatív következményeivel magyarázott. Felhasználva Roscher azon fejtegetését, miszerint az extenzív termelési mód az alacsony, az intenzív pedig a magasabb kulturális-fejlettségi szinttel párosul,⁶⁸ Scsapov a több évszázados orosz népmozgást előbb az észak-eurázsiai erdőségek zoológiai erőforrásait kimerítő rablógazdálkodás,⁶⁹ utóbb az alacsony népsűrűségű, hatalmas területeken folytatott extenzív földművelés⁷⁰ eredményeként írta le. Feltételezése szerint a kolonizációval együttjáró szakadatlan faji keveredés új fiziológiai tulajdonságokkal rendelkező, sajátos etnográfiai népcsoportot hozott létre Szibériában.⁷¹

Az 1879-ben elhunyt Szolovjov helyét a moszkvai egyetem katedráján Vaszilij Kljucsevszkij foglalta el. 1871 óta a Szergijev-Poszadban lévő Hittudományi Akadémián, 1872-től a Moszkvai Leányfőiskolán is tanított. Alekszandr Zimin szerint Kljucsevszkij ebben az időszakban kezdte kidolgozni az orosz történelem rendszerezett előadásához szükséges jegyzeteit, amelyek többszöri átdolgozás után először 1904 és 1910 között jelentek meg nyomtatásban *“Előadások az orosz történelemről”* (*Kursz russzkoj isztorii*) címmel. Noha a köztudatba mélyen beleivódott az a felfogás, miszerint Kljucsevszkij az idős Szolovjov legkiemelkedőbb tanítványa, majd történeti koncepciójának továbbfejlesztője volt, Zimin meggyőzően bizonyította,⁷² hogy az ifjú Kljucsevszkij történetiszemléletét az 1860-as esztendőkből Jesevszkij, Scsapov, Buszlajev és Csernisevszkij nézetei befolyásolták, míg a szolovjovi-csicserini hatás csupán az 1870/80-as évektől vált dominánssá, nyilvánvalóan az oktatói tevékenységgel összefüggésben.

Kljucsevszkij figyelmét Jesevszkij hívta fel a Szoloveckij-kolostor Kazanyban őrzött okmánytárára. Az 1872-ben magiszteri értekezésésként megvédett *“A szentek életrajza mint történelmi forrás”* (*Zsityija szvjatih, kak isztorieszskij isztocsnik*) témája kezdetben abból a szempontból érdekelte Kljucsevszkijt, hogy a hagiográfiákban miként tükröződik az orosz európai Észak kolonizációja, és csupán később változott a disszertáció forrástani elemzéssé. A professzor Zimin által feldolgozott személyes archívumában megőrződtek a mű első fejezetének vázlatai. Ezekben Kljucsevszkij így vélekedett a kolonizációról: *“Nem az állam kezdeményezte és irányította az orosz népesség mozgását annak valamennyi következményével egyetemben. Az állam jelentős mértékben maga volt e vándorlás eredménye, amely meghatározta földrajzi kiterjedtségét és belső jellegének számos vonását is. (...) Ahhoz, hogy teljes képet alkothassunk a régi Oroszország területeiről, ismerni kell e vidékek természetföldrajzi körülményeit és sajátosságait.”*⁷³ Ez az egyértelműen cschapovi hatást tükröző gondolat vált Kljucsevszkij előadásáiban az orosz történelem periodizációjának alapjává.

Kljucsevszkij “történész-szociológusnak” vallotta magát, kihangsúlyozva ezzel, hogy elődeitől eltérően nem az állam, hanem a társadalom fejlődését – miként megfogalmazta –, *“az emberi együttélés formáinak változását”* tekinti a történelmi folyamat valódi tartalmának.⁷⁴ Az *“emberi együttélés alkotóelemei”* szerinte a földrajzi környezet, a társadalom és a személyiség, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Az orosz történelem *“sajátosságát”* a társadalmi fejlődésre ható alkotóelemek specifikus keveredésével magyarázta.⁷⁵ Az orosz történelem gazdasági, társadalmi és politikai

vetületének közös bázisa az évszázados népmozgás, amelyben kifejeződik az orosz ember különleges viszonya hazájához.⁷⁶ “A szláv lakosság (...) nem fokozatosan, népszaporulat révén terjedt el a síkságon, nem szétköltözve, hanem átköltözve, madár módjára vidékről vidékre röppenve. (...) Minden egyes helyváltoztatáskor új, a frissen elfoglalt táj természetföldrajzi sajátosságaiából és az új külső viszonyokból fakadó körülmények befolyása alá került. (...) Ezek a helyi sajátosságok és viszonyok a nép minden egyes új elhelyezkedésekor életének specifikus irányt, különleges alkatot és jelleget szabtak. Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak.”⁷⁷ Az orosz múltat – a kolonizációs folyamat egymást követő “állomásainak” megfelelően – Kljucsevszkij négy korszakra osztotta: 1) a Dnyeper-vidéki Rusz (8–13. század); 2) a Felső-volgai Rusz (13–15. század közepe); 3) a Moszkvai Rusz (15. század közepe – 17. század második évtizede); 4) az orosz birodalom kora (a 17. század második évtizedétől).⁷⁸

Kljucsevszkij kutatásai az orosz társadalom- és gazdaságtörténet fontos részproblémáira irányultak, de a kolonizáció kérdéskörét külön nem vizsgálta. Kiemelkedő tanáregyénisége és előadásainak nyomtatásban megjelent változatai azonban mély nyomot hagytak a moszkvai egyetem falai közül kikerülő generációk történelemszemléletében. Pavel Miljukov, az első tanítványok egyike, 1912-ben így emlékezett vissza professzorára: “A kolonizáció számunkra is, és utódaink számára is, az orosz történelem alapvető tényezője» marad. (...) A sémához azonban V. O. Kljucsevszkijnek csak e monumentális jelenség egyes epizódjaira volt szüksége, és nem mindig a legnagyobb és leghitelesebb epizódokra. (...) A bennünket kielégítő általános séma főként történelmünk első évszázadainak bemutatásakor diadalmaskodik. Minél tovább haladunk az időben, ezek az általános keretek annál kevésbé képesek átfogni a jelenség részleteit. (...) Türelemre van szükség, és várni kell, amíg a régészet, a topográfiai nomenklatúra, a nyelvészet és esetleg az antropológia feltárják nekünk e titok relytélyét. Mindezek az anyagok nem álltak V. O. Kljucsevszkij rendelkezésére, és részben nincsenek a mi birtokunkban sem.”⁷⁹

A parasztok elvándorlása a szabad földterületekkel rendelkező perifériákra a századforduló Oroszországában égető társadalompolitikai problémává vált. Az 1889-ben hozott, a spontán költözés volumenének korlátozását célzó törvény nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a cári kormányzat kénytelennek bizonyult taktikát változtatni. A transzszibériai vasútvonal építéséhez szükség volt munkáskézre. A belügyminisztérium keretei között 1896-ban felállították a kolonizációs politikával és gyakorlati kivitelezésével foglalkozó Áttelepítési Főosztályt (Pereszelenceszkoje Upravlenyje), ami szervezett mederbe igyekezett terelni a főként Szibériába és Turkesztánba irányuló migrációt.

A fiatal Georgij Vernadszkij 1913–1915 között három tanulmányt szentelt Szibéria meghódítása kérdéseinek.⁸⁰ Érdeklődését a téma iránt az a gondolat ébresztette fel, amely szerint az Urálon túli orosz előnyomulás megismeréséből következtetéseket lehet levonni a birodalom európai részein egykor lezajlott analóg folyamatokra. A szibériai kolonizáció hajtóerejét a zsákmányoló vadgazdálkodásban és az extenzív földművelésben látta. Az emigrációs években Vernadszkij az “eurázsiai” eszmei áramlat történeti koncepciójának kidolgozója lett. Az orosz kolonizáció az “eurázsiai” történeti paradigmában úgy jelenik meg, mint az orosz nép természetes alkalmazko-

dása az eurázsiai “fejlődési térhez”, amit annak “belső logikája” diktál.⁸¹ A folyamat alapvetően békés jellege az eurázsiai népek hasonló politikai mentalitásának, azaz egyfajta “eurázsiai öntudat” létezésének tudható be.⁸²

Pavel Miljukovnak az 1890-es években pozitivistá szellemben és tudományos ismeretterjesztő formában írt műve, a “*Vázlatok az orosz kultúra történetéhez*” (*Ocserki po isztorii russzkoj kulturi*) az orosz társadalmi fejlődést alkotó fő folyamatokat tárgyalta. A kolonizációt az orosz történelem egész időszakán áthúzódó, olyan jelenségként értelmezte, amely sem területi, sem etnikai vonatkozásban nem zárult le, ellentétben Nyugat-Európával, ahol a migráció és a néppé válás nagy vonalakban a 8–9. századra befejeződött.⁸³ A kezdetleges és extenzív gazdálkodási formák dominanciája mellett ez a permanens mozgás kölcsönöz az orosz történelmi fejlődésnek “szélsőségesen elementáris” és “abszolút sajátos” jellegét.⁸⁴ Miljukov az emigráció idején gyökeresen átdolgozta, és a korabeli tudományos eredményeket beépítve, önálló kutatássá fejlesztette a “*Vázlatok*” 1937-ben, illetve 1964-ben (posthumus) megjelent I. kötetének első és második részét. Az “eurázsiaiak” kulcsfogalma, a “fejlődési tér” használatának átvételével az orosz történelmi folyamatot antropogeográfiai alapra helyezte. Koncepciójának új eleme a természetföldrajzi környezet, az etnogenezis és a társadalmi folyamatok organikus kapcsolatának kihangsúlyozásában volt. Az orosz kolonizáció Nyugat-Európa-hoz viszonyított “megkésetttségét” az oroszországi “fejlődési terek” retardatív hatásával magyarázta.⁸⁵

Az orosz kolonizációra vonatkozó történelmetelméleti koncepciók fejlődése mögött, melyekre a századforduló után egyre jelentősebb hatást gyakorolt a német antropogeográfiai és geopolitikai gondolkodás, a 19. század végén még elmaradtak a problematikát levéltári forrásbázis alapján feldolgozó konkrét kutatások. Ez utóbbiak sorából kiemelkednek Nyikolaj Firszov és Georgij Peretjatkovics (Volga-vidék), Dmitrij Bagalej (Don és Dnyeper medencéje), valamint Pavel Bucinszkij (Szibéria) művei.⁸⁶ A 20. század elején a kolonizációt lokális méretekben, helytörténelmi összefüggésekben foltáró művek száma ugrásszerűen megnőtt.

Az 1920-as évek elején a fiatal szovjet állam népgazdasági szükségletei igényt támasztottak a peremvidékek természeti kincseinek tervszerű kiaknázására és az emberi erőforrások “ésszerűbb” elosztására, ami e térségek kolonizációjának történelmi feldolgozását is inspirálta. Az északi Tengeremellék (Pomorje), illetve Szibéria múltjának kutatását a Szovjet-Oroszországban maradt “polgári” történészekre, Szergej Platonovra, Szergej Bahrusinra, Alekszandr Andrejevra bízta.⁸⁷ Ezzel párhuzamosan Matvej Ljubavszkij professzor kísérletet tett az orosz nép kialakulása szempontjából fontos terület – az egykori moszkvai állam európai része – szlávok általi fokozatos benépesülése és különböző régiói Moszkva uralma alatti egyesülése folyamatának kolonizációs megközelítésben vizsgált konkrét és részletes összefoglalására.⁸⁸ Monográfiájának megírásakor elsősorban az 1908/09-es tanévben a moszkvai egyetemen tartott történetföldrajzi előadásaira támaszkodott.⁸⁹ Ljubavszkijnek az orosz kolonizációról alkotott felfogása nem haladta meg elődeinek koncepcióit. A kolonizáció okainak feltárása – szerinte – az orosz történelem “kardinális kérdésére” ad választ. A legfontosabb okok között a belháborúkat, a külső támadások előli menedék keresésének szándékát, a népességnövekedést, az extenzív

* “Fejlődési tér” (mesztorazvityije) az a természetföldrajzi környezet, amely sajátosságai rányomják a helyegüket az ott élő emberi közösségek fejlődésére. Az “eurázsiaiak” értelmezésében az egykori Orosz Birodalom természetes határai foglalják magukban az ún. “eurázsiai fejlődési teret” – Sz. S.

gazdálkodási formákat és a kolostorok megjelenését elősegítő remete életmódot tartotta számon. Ljubavszkij úgy vélte, hogy az Orosz Birodalom összterületének csupán 10%-a (Finn-ország, a Baltikum, Turkesztán déli sávja és a Kaukázus) tekinthető fegyveres hódításnak, míg a fennmaradó 90% esetében a békés kolonizáció kapcsolta az adott régiót az anyaországhoz.⁹¹

A "polgári" történészekkel szemben az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején elkövetett repressziók nyomán átmenetileg megszűnt az orosz "kolonizáció" problémájának kutatása.⁹¹ A bolsevikok ellenszenva a "kolonizáció" iránt Marx és Lenin elvi elutasítására vezethető vissza. Karl Marx a "A tőke"-ben külön fejezetet szentelt a "kolonizáció elmélete", különösen Wakefield és Merivale nézetei éles bírálatának.⁹² Lenin számos írásában érintette az oroszországi telepítéspolitika árnyoldalait. "A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" (*Razvityije kapitalizma v Rosszii*) című munkájában a Kaukázust, Szibériát, Közép-Ázsiát, sőt az európai Oroszország déli és keleti periferiáit is – gazdasági értelemben – az iparilag fejlett központi kormányzóságok gyarmatának minősítette.⁹³ Az agrárkérdés megoldásával összefüggésben több ízben nyilvánította azon véleményét, miszerint a parasztok áttelepítésének célja a nagybirtokrendszer védelme, a szociális feszültségek csökkentése és a nemzetiségek lakta területek russzifikációja.⁹⁴

A NEP-korszakban azonban – a gazdasági újjáépítés sikere érdekében – a bolsevik párt rákényszerült a kolonizációval kapcsolatos álláspontjának revideálására. Az Áttelepítési Főosztály a Földművelésügyi Népbiztosság illetékességébe került. 1922–1929 között a Közoktatásügyi Népbiztosság irányítása mellett egy kolonizációs kutatóintézet is működött különböző elnevezések alatt.⁹⁵ 1925-ben törvényerejű rendelet született a Volga-vidék, Szibéria és a Távol-Kelet "tervszerű benépesítésére".⁹⁶ Az autonóm helytörténeti intézményhálózat felszámolása⁹⁷ és a "Platonov akadémikus ügye" kapcsán 1931-ben elítélt leningrádi és moszkvai "polgári" történészek (köztük Ljubavszkij, Bahrusin, Andrejev) száműzetése egyértelműen jelezte, hogy a továbbiakban a pártnak nincs szüksége a szellemi pluralizmusra.

Az 1920-as évek kora marxista szovjet történetírást Mihail Pokrovszkij nevével szokás fémjelezni. Pokrovszkij militáns attitűdje a történelmi materializmust teljességgel alárendelte a szovjet állam előtt álló aktuálpolitikai és ideológiai feladatoknak.⁹⁸ Az "Orosz Birodalom – a népek börtöne" téziséből kiindulva a keleti szlávokat "gyarmatosítóknak" minősítette, akik erőszakkal maguk alá gyűrték és asszimilálták az őshonos népeket. "Nagy-Oroszország a bennszülöttek csontjain épült fel" – írta 1930-ban.⁹⁹ A cári hódításokat (Szibéria, Kaukázus, Turkesztán) "gyarmatoknak" tekintve a 19–20. századi orosz kolonizációs politikát Pokrovszkij teljes egészében azonosította a portugál és holland típusú gyarmatosítással, annak "rabló" céljaival és az extenzív profithajzával,¹⁰⁰ melyek következménye a nyugat-európaiktól elmaradó orosz fejlettségi szintet eredményező kezdetleges gazdálkodási formák konzerválódása lett.¹⁰¹ A történelem mozgatóereje – állította – az osztályharc. A cárizmus gyarmatosító politikája összefogásra kényszerítette a központi területek és a periferiák elnyomottjait nemzeti-felszabadító küzdelmükben. Ezzel a vulgármarxista koncepcióval bevégeződött a "polgári" orosz történetírás kolonizációs elméletének trónfosztása.

A "sztálini fordulat" utáni Szovjetunióban olyan történelemszemléletre volt szükség, amely a világfejlődés folyamatába ágyazva tudományosan igazolja az 1917-es bolsevik hatalomátvétel bekövetkeztének objektív törvényszerűségét, azaz szakít a Pokrovszkij-féle "viszonylagos orosz elmaradottság", valamint az "orosz nemzeti nihilizmus" gondolatával. Sztálin, Zsdanov és Kirov 1934-ben írt, de csak 1936-ban

publikált “megjegyzései” ideológiai útmutatóul szolgáltak az új történelmi koncepció kidolgozásához: “Olyan tankönyvre van szükségünk (...) ahol a Szovjetunió népeinek történelme nem szakad el az összeurópai történelemtől, és egyáltalán a világtörténelemtől.”¹⁰² Az új koncepció központi elemei közé tartozott az orosz “gyarmatosító politika” (kolonyialnaja polityika) egyöntetűen negatív értékelése helyett annak civilizatorikus tartalmának pozitív kiemelése és a “szovjet patriotizmus” szellemének élesztése. A meghódított területeken az orosz parasztság vált – az őslakossághoz képest – magasabb rendű termelési és hétköznapi kultúra közvetítőjévé.¹⁰³ Ez az ideológiai-politikai szükséglet kedvező befogadó közeget teremtett a kolonizációs folyamat új dimenzióba állításához.

1946-ban jelent meg Viktor Sunkov korszakos jelentőségű műve, a “*Vázlatok Szibéria kolonizációjának 17. századi és 18. század eleji történetéből*” (*Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri XVII – nacsale XVIII vekov*), amely a nyugat-szibériai levéltári forrásokat dolgozta fel, és az első olyan monográfia volt a szovjet történettudományban, amely egy régió földműves kolonizációját egyáltalán és teljes körűen vizsgálta. A szerző szerint a “központosított, soknemzetiségű orosz állam” kialakulása során fokozódó kizsákmányolás kényszerítette a parasztok tömegeit Szibériába, főként a központi területeken lévő magánföldesúri és állami birtokokról, valamint az északi Tengermellékről. A kolonizáció alapvetően békés körülmények között zajlott, hozzájárult a helyi termelőerők fejlődéséhez, és ezáltal pozitív hatást gyakorolt az őslakosságra.¹⁰⁴ Az 1956-ban publikált nagydoktori értekezésében Sunkov Kelet-Szibériára is kiterjesztette ezeket a következtetéseket.¹⁰⁵ A forrástanilag igényesen kidolgozott és részleteiben hiteles elemzés az általánosítás szintjén magán hordozta a pártideológia által megkövetelt kliséket (pl. a feudalizmus azonosítását a jobbágyrendszerrel, vagy az osztályharc szerepének eltúlzását a migráció kiváltó okai között). Éppen a szakmai felkészültség és a “pártosság” e sajátos ötvöződése emelte Sunkovot a szovjet agrártörténetírás első számú képviselőjévé, koncepcióját pedig sokáig megkérdőjelezhetetlen “akadémikus” állásponttá. A békés földművelők alakjából fontos történelmi fenoméné vált. Sunkov egy 1959-es felszólalásában ezt így fogalmazta meg: “Kétségtelen, hogy a soknemzetiségű orosz állam szilárdsága – miként a feudalizmus idején, úgy az azt követő periódusokban is – ezzel a problémával áll összefüggésben. Az orosz parasztság széttelpedése az új területeken, az orosz munkásosztály átvándorlása más területekre vitathatatlanul előmozdította soknemzetiségű köorzeteink szoros közeledését egymáshoz.”¹⁰⁶

A sunkovi tétel alátámasztása regionális kutatásokkal a szovjet történészek fontos feladata lett. Ezzel párhuzamosan a kolonizáció egyéb faktorainak (pl. a prémvadászat, kereskedőtoke jelentősége)¹⁰⁷ tanulmányozását a kultúrpolitika vagy nem ösztönözte, vagy hátráltatta, mint a meghódított területek pacifikálását biztosító, közigazgatási és adóbehajtási feladatokat ellátó fegyveresek, az ún. “szolgáló emberek” gazdasági szerepének vizsgálata esetében is.¹⁰⁸ A nyugati russzisztikával vívott ideológiai küzdelem¹⁰⁹ miatt az 1950-es évek végétől a tudományos értelmében egyre ritkábban használt “kolonizáció” terminus fokozatosan kiveszett a szovjet történészek fogalomtárából. Az 1960-as évektől kiszorította – a tartalmával nagyjából adekvát – “benépesítés és gazdasági művelés alá vonás” (zaszelenyije i hozjajsztvennoje oszvojenyije) kifejezés.

A sunkovi koncepció ideologikus elemeinek meghaladásához a forrásbázis jelentős kiszélesítésére és módszertani újításra volt szükség. Ez az érdem Vagyim

Alekszandrov nevéhez fűződik. Az 1964-ben publikált: *“A 17. századi – 18. század eleji Szibéria orosz lakossága” (Russzkoje naszelenyje Szibiri XVI – nacsala XVIII v.)* című értekezésében a Kara-tengertől a Szaján hegységig terjedő, hatalmas jenyiszejszki terület gazdag levéltári anyagának aprólékos elemzése, régészeti leletek és néprajzi adatok összevetése segítségével bizonyította, hogy a szláv telepések főként az európai Oroszország északi részén lévő Tengermellék vidékéről vándoroltak több évszázad alatt szibériai lakóhelyükre. A migrációt elzetben a zsákmányoló jellegű prémvadászati ősztönözte, és csak a vadállomány elapadása után fordult az orosz kolonizáció irányba a jenyiszejszki tájegység déli, földművelésre alkalmas területei felé, s alakultak ott ki az extenzív földműveléssel foglalkozó, tengermelléki típusú települések.¹¹⁰ Pomorje lakossága azonban az államnak adózó, szabad paraszti státusú volt, nem ismerte a földesúri elnyomást. Alekszandr Preobrazsenszkij kutatásai szintén azt igazolták, hogy a szibériai orosz paraszti bevándorlás motivációi között a jobbágyterhek előli menekülés erősen eltűzött.¹¹¹ Alekszandrov elméletének végső igazolásához meg kellett találni a Tengermelléket és Szibériát összekötő kolonizációs folyamat közbülső állomásának nyomait az Urál európai lábánál. Ezt a feladatot a történelem szakmai irányítása alatt egy néprajzkutatókból álló munkacsoport hajtotta végre az 1980-as években. Az eredményt *“A Permből Szibériába vezető utakon. Fejezetek a 17–20. századi észak-uráli parsztság néprajzából” (Na putyjah iz Zemli Permszkaj v Szibir. Ocserki etnografii szevernouralszkogo kresztyjansztva XVII–XX vv.)* címmel tették közzé.¹¹²

A “peresztrojka” idején a szovjet történészek egy csoportja elérkezettnek látta az időt a “kolonizáció” terminus tudományos “rehabilitálására”,¹¹³ ám ez a kísérlet a Szovjetunió összeomlásáig nem járt eredménnyel. Az 1991 után beköszöntő szellemi pluralizmus a marxista történettudományi tradíciók egyidejű továbbélése mellett serkentőleg hatott az új problémafelvetések és megközelítési módok keresésére. Intenzívvé vált az orosz historiográfia klasszikusainak újradiadása. A moszkvai egyetem 1996-ban megjelentette egykori rektorának, Matvej Ljubavszkijnek – a professzor életében kéziratban maradt – monumentális összefoglalását: *“Az orosz kolonizáció történetének áttekintése a legrégebbi időktől és a 20. századig” (Obzor isztorii russzkoj kolonyizacii sz drevnyejsih vremjon i do XX veka)*.¹¹⁴

A szovjet utódállamok megjelenése az orosz történelmi kolonizációval ellentétes folyamatot indított el: az orosz ajkú lakosság részleges visszavándorlását, esetenként menekülését, főként a közép-ázsiai köztársaságokból. Az aktuális társadalmi probléma történelem szakmai reflexiójának tekinthető Vlagyimir Kabuzan 1996-ban publikált monográfiája, amelyben a szerző az orosz nép etnikai-politikai határainak kialakulását vizsgálja a 18–19. századi lélekszám és migráció dinamikájának tükrében.¹¹⁵

A kolonizációs elmélet továbbfejlesztéséhez azonban Leonyid Milov munkássága járult hozzá leginkább. Az orosz történelmi fejlődés Nyugat-Európától viszonyított “elmaradásának” koncepcióját valló moszkvai tanszékvezető egyetemi tanár Szergej Szolovjov és Afanaszj Scsapov gondolatához visszanyúlva új szempontból elemezte a természetföldrajzi viszonyoknak a gazdálkodási feltételeket determináló hatását. Az oroszországi éghajlat zordsága (rendkívül rövid termelési ciklus) és a talaj rossz minősége lehetetlenné tették az intenzív mezőgazdasági kultúra kialakulását, ezért a parasztagzdaságok által előállított “együttes többletermék” az orosz történelem egész menete során relatíve alacsony maradt, abszolút értékű növekedését csak a lélekszám (munkaskéz) gyarapodása és a termőterület extenzív bővítése révén lehetett biztosítani. Ez a szükségszerűség kényszerítette ki a lakosság szüntelen vándorlását,

de az állam hódító politikáját is. Az inkorporált területek öslakosságával szemben tanúsított viszonylagos türelem oka, a genocídium hiányának magyarázata éppen az emberi erőforrások minél teljesebb kihasználására való rászorultság volt.¹¹⁶ Az 1980-as évek végétől érlelődő koncepcióját Milov az 1998-ban megjelent, *“A nagyorosz földműves és az orosz történelmi folyamat sajátosságai” (Velikorusszkij pahar i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricsesztkogo processza)* című művében teljesítette ki.¹¹⁷

*

Az orosz kolonizáció történeti koncepciója az eltelt százötven év alatt jelentős változáson ment keresztül. A nyugat-európai tudományos eredmények transzplantációjával született teória kibontakozására a századfordulóig elsősorban a korabeli történetfilozófiai-történetelméleti konstrukciók voltak döntő hatással, míg a századforduló utáni fejlődésében a forrásbázis folyamatos szélesítésére és új szempontú elemzésére támaszkodó konkrét kutatások váltak dominánssá. A premarxista orosz történettudomány politikai előítélektől mentesen, olyan tágan értelmezett fogalomként kezelte a “kolonizációt”, amely magában foglalta a permanens népmozgást, a lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek meghódítását és gazdasági művelés alá fogását, az etnikai keveredést, az anyagi és szellemi kultúra mentalitásformáló elegyedését. A “polgári” historiográfusok e jelenséget az orosz történelem sajátzerűsége és a nyugat-európai fejlődéshez viszonyított megkésettsége egyik okaként tartották számon, s fontos szerepet tulajdonítottak neki a birodalom felépülésében, kohéziójában.

A szovjet történészek mesterségesen leszűkítették a kolonizáció fogalmát. Kezdetben a tudományos szakkifejezés szemantikájától idegen, ideológiai-politikai tartalommal ruházták fel, majd jelentését a migrációra és a szűzföldek gazdasági hasznosítására korlátozták. A folyamat komponensei közül a szláv parasztság és a földművelési kultúra kutatását preferálták, amely a Szovjetunió nemzetiségeit maga körül egyesítő orosz nép világtörténelmi küldetésének szimbólumává változott. A szovjet történészek érdeme azonban, hogy a levéltári forrásanyag korábbiakhoz képest sokkal jelentősebb volumenű feltárása, a társadalom- és agrártörténeti problémák szisztematikusan és aprólékos feldolgozása eredményeként a pártideológiai abroncsokat fokozatosan lefeszítették a kolonizáció elméletéről. A koncepció számos elemét sikerült új módszerek alkalmazásával továbbfejleszteni és stabil forrásbázisra helyezni. A “kolonizáció” a mai orosz történettudományban ismét az orosz történelmi fejlődés “különösségét” magyarázó jelenségekör egyik fontos eleme.

Jegyzetek

1. V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztorii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. Tom I. Moszkva, 1987. 50.
2. Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Tom IV. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Knyiga II. Moszkva, 1988. 631.
3. V. Je. Illerickij: Szergej Mihajlovics Szolovjov. Moszkva, 1980. 85.
4. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki dlja gyetyej moih, a jeszli mozsno, i dlja drugih. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Kny. XVIII. Moszkva, 1995. 631.
5. Lásd: Karmannij Szlovar inosztrannih szlov, vosedsih v szosztav Russztkogo jazika, izdavajemij Nyikolajem Kirilovim. Vipuszka pervij. Szankt-Petyerburg, 1845. 117.; Szpravocsnij Enciklopedicseszki Szlovar. Izdanyije K. Krajja. Tom 6. Csaszty 2. Szankt-Petyerburg, 1847. 776–

- 777.; Objasznyityelnij szlovar inosztrannih szlov, upotrebljajemih v russzkom jazike. Izdal V. Ny. Uglov. Szankt-Petyerburg, 1859. 69.
6. Polnij szlovar inosztrannih szlov, vosedsih v szosztav russzkiego jazika. Vipuszk vtoroj. Szankt-Petyerburg, 1862. 239.
 7. Polnoje szobranijije zakonov Rosszijszkoj imperii sz 1649 g. Tom XVI (1762–1765). Szankt-Petyerburg, 1830. 312–316.
 8. *P. I. Nyebolszin*: Pokorenyje Szibiri. Isztoricseszkoje issledovanyije. Szankt-Petyerburg, 1849. 104.
 9. Lásd a "Historisches Taschenbuch, herausgegeben von Friedrich von Raumer. Leipzig. 1845." részletes recenzióját. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 38. N. 2. Szankt-Petyerburg, 1845. Otygel "Inosztrannaja Lityeratura". 23–55.
 10. Lásd a "Recherches sur la Situation des émigrants aux États-Unis de l'Amérique du Nord, par le baron A. von der Straten Ponthos" recenzióját. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 50. N. 1. Szankt-Petyerburg, 1847. Otygel "Inosztrannaja Lityeratura". 24–26.
 11. Az "Otyecsesztvennie Zapiszki" 1848-as és 1849-es számaiban több részben, folyamatosan.
 12. Szevero-Amerikanszkije Szojegyinyonnie Stati. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 52. N. 5–6. Szankt-Petyerburg, 1847. 1–50.
 13. Mekszika. Isztoricseszkiy ocserk otoszenij jejo k Szevernoj-Amerike i k Jevrope do 1846 g. Szatyja Feliksza Klave. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Tom 81. 1847. Mart, Szankt-Petyerburg, 41–66.
 14. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 533.
 15. Uo. 631.
 16. Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 50. N. 1. 1847. 25.
 17. Lásd *Lloyd Prichard* bevezető tanulmányát. In: *The Collected Works of Edward Gibbon Wakefield*. Ed. by Lloyd Prichard. Glasgow–London, 1968. 13.
 18. A view of the Art of Colonization in present reference to the British Empire in letters between a statesman and a colonist. Ed. by (one of the writers) *Edward Gibbon Wakefield*. (1849) Reprints of economic classics. New York, 1969. 513.
 19. Lectures on colonization and colonies, delivered before the University of Oxford in 1839, 1840, and 1841, and reprinted in 1861 by *Herman Merivale*. London, 1928. 274.
 20. *A. I. Vaszilcsikov*: Zemlevlagenyije i zemlegelyije v Rosszii i drugih jevropejszkih goszudarsztvah. Tom 2. Szankt-Petyerburg, 1876. 884.
 21. *Wilhelm Roscher*: Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. Leipzig und Heidelberg, 1856. 2–59.
 22. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 577., 582–583., 587–588.
 23. *V. A. Alekszandrov*: Puty v isztoriju, putyi v isztorii. Moszkva, 1998. 109.
 24. *I. D. Kovalcsenko–Sz. Sz. Dmitrijev*: Isztorik Szerzej Mihajlovics Szolovjov. Jego zszizny, trudi, naucsnoje naszledszstvo. In: *Sz. M. Szolovjov*: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Kny. I. Moszkva, 1988. 31.
 25. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 572–573.
 26. *V. Je. Illerickij*: i. m. 111.
 27. *Sz. M. Szolovjov*: Nacsala Russzkoj Zemli. In: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Knyiga XVII. Moszkva, 1996. 706.
 28. *Uó.*: Nabljugenyija nad isztoricseszkoj zsziznyju narodov. In: Uo. 7.
 29. Egykori diákja, Nyikolaj Frolov az általa szerkesztett többkötetes földrajzi szöveggyűjteményben közölte Ritter előadásainak válogatását és a fő művének (Erdkunde) részleteit. Lásd: Magazin Zemlevgyenyija i Putyesesztvij. Geograficseszkiy Szbornyik. Tom II. Moszkva, 1853.; A szentpétervári Orosz Földrajzi Társaság az 1850-es évektől kiadta a "Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen oder allgemeine Geographie" (1818–) egyes kötetének orosz fordítását "Zemlevgyenyije Azii Karla Rittera. Geografija sztran nahogyjascsihszja v nyeposzredsztvennih sznosenyijah sz Rosszijeju" címen.
 30. *Karl Makszimovics fon Ber*: O vlijanyii vnyesnyei prirodi na szocialnie otoszenijija otgyelnih narodov i isztoriju cselovecsesztva. In: Karmannaja knyizska dlja ljubitelyej zemlevgyenyija, izdavajemaja ot Russzkiego Geograficseszkoego Obscsesztva. Szankt-Petyerburg, 1848. 230., 233.
 31. *Ty. Ny. Granovszkij*: O szovremennom szosztjojanijii i znacsenyii vszoebscszej isztorii. In: Zszurnal Minyisztversztva Narodnogo Proszvescsenyija. Csaszty 47. 1852. Otygelenijije II. 12–14.
 32. *Sz. M. Szolovjov*: O vlijanyii prirodi russzkoj goszudarsztvennoj oblasztyi na jejo isztoriju. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 69. 1850. N. 4. (Aprel), Otygelenijije II. 229–244.
 33. *Z. Dolenga-Hodakovszkij*: Putyi szoobscsenyija v drevnyej Rosszii. (Közli M. P. Pogogyin). In: Russzkij Isztoricseszkiy Szbornyik, izdavajemij Obscsesztvom isztorii i drevnosztyej Rosszijszkih. Tom I. Moszkva, 1837. 1–50.
 34. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 567–570., 573., 594., 600.
 35. Uo. 39.

36. *Ny. M. Karamzin*: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkogo. Tom I. Moskva, 1989. 52., 99–101., 163., 387–388., 391.; Tom II–III. Moskva, 1991. 171.
37. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 584.
38. *Ny. I. Nagyezsgyin*: Opit isztoriceszkoi geografii Russzkogo mira. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Szankt-Peterburg, Tom XXII. Csaszty 2. 1837. Otyyelenyije III. 27–79.
39. Uo. 39.
40. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevneysih vremjon. Tom I. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Knyiga I. Moskva, 1988. 58.
41. Különösen a 8. fejezetben. Lásd: Sibirische Geschichte. Achten Buch. In: Sammlung Russischer Geschichte. Des achten Bandes. Drittes Etüd. St. Petersburg, 1763. 200., 218., 223., 224., 234., 237., 239., 242., 244., 246., 251.
42. *Sz. M. Szolovjov*: Vzgljad na isztoriju usztanovlenyija goszudarsztvennogo porjadka v Rosszii do Petra Velikogo. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Knyiga XVI. Moskva, 1995. 29., 35.
43. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. I. 58.
44. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. IV. 631.
45. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. I. 58.
46. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. IV. 631.
47. A recenzió szerzője valószínűleg O. I. Szenkovszkij. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Tom 109. Szankt-Peterburg, 1851. Szentyabr. Csaszty 1. Otyyel V. 37–86.; Tom 110. Nojabr. Cs. 1. 1–22.; Tom 110. Cs. 2. Gyekabr. 23–51.
48. Kriticeszkaja sztatyja K. D. Kavelina na "Isztoriju Rosszii sz drevneysih vremjon". Szocsinyenyija Szergeja Szolovjova. Tom I. M., 1851. In: *K. D. Kavelin*: Szobranijje szocsinyenij. Tom I. Szankt-Peterburg, 1897. 413–508. oszlop. (Eredeti megjelenés: "Otyecsesztvennie Zapiszki". 1851. Kny. 12.)
49. *K. D. Kavelin*: Miszli i zametki o russzkoi isztorii. In: Szobranijje szocsinyenij. Tom I. 598–613. oszlop. (Eredeti megjelenés: Vesztnyk Jevropi. 1866. Kny. 2.)
50. Recenzija na "Isztoriju Rosszii sz drevneysih vremjon". Tom I. Szocsinyenyije Szergeja Szolovjova. In: Moszkvityjanyin. Moskva. 1851. N. 18. Szentyabr, Knyiga 2. 338–339.
51. Moszkvityjanyin. Moskva, 1851. N. 24. Gyekabr, Knyiga 2. 595–596.
52. *Ny. G. Csernisevszkij*: Recenzija na IV. Tom "Isztorii Rosszii sz drevneysih vremjon" Szergeja Szolovjova. In: Polnoje szobranijje szocsinyenij. Tom 2. Moskva, 1949. 401.
53. *A. I. Gercen*: Piszmo k Dzsuzeppe Maccini o szovremennom polozsenii Roszii. In: Polnoje szobranijje szocsinyenij i piszem. Tom VIII. Petrograd, 1919. 410.
54. *L. V. Cserepnyin*: Sz. M. Szolovjov kak isztorik. In: *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevneysih vremjon. Knyiga I. Moskva, 1959. 34.
55. *Sz. M. Szolovjov*: Nabljугenyija nad isztoriceszkoi zsisznyju narodov. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Knyiga XVII. Moskva, 1996. 7–16. (Eredeti megjelenés a "Vesztnyk Jevropi" folyóiratban 1868–1876 között.)
56. *Uő.*: Nacsala russzkoi zemli. In: Szocsinyenyija. Knyiga XVII. 708., 733–735. (Eredeti megjelenés a "Szbornyik goszudarsztvennih znanyij" című tanulmánykötetben 1877–1879.)
57. *Uő.*: Ob isztoriceszkom dvizsenii russzkogo narodonaszelenyija. Szankt-Peterburg, 1867. 10., 22.
58. *Uő.*: Nacsala russzkoi zemli. 709.
59. Életrajzát lásd a barát és pályatárs tollából: *K. Besztuzsev-Rjumin*: Sztyepan Vasziljevics Jesevszkij. Biograficeszkij ocserk. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevszkogo. Csaszty I. Moskva, 1870. I–LXXXVII.
60. *Sz. V. Jesevszkij*: O znacsenyii rasz v isztorii. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevszkogo. Csaszty I. 108–114.
61. *Uő.*: Russzkaja kolonizacija szeverovosztochnogo kraja. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevszkogo. Csaszty III. Moskva, 1870. 610–611. Az 1857-ben Kazanyban tartott előadás első közlése: Vesztnyk Jevropi. Tom I. (Mart) 1866. 211–263.
62. *K. D. Kavelin*: Miszli i zametki o russzkoi isztorii. In: Szobranijje szocsinyenij. Tom I. Szankt-Peterburg, 1897. 599., 603. oszlop. (Első közlés: Vesztnyk Jevropi. 1866. Knyiga 2.)
63. *K. Besztuzsev-Rjumin*: O kolonizacii velikorusszkogo plemenii. In: Zsurnal Minyisztversztva Narodnogo Proszvescsenyija. Szankt-Peterburg, Csaszty 134. (Maj) 1867. 776–784.
64. *Ny. Ja. Danyilevszkij*: Rosszija i Jevropa: Vzgljad na kulturnie i polityiceszkie otnosenyija szlavjanszkogo mira k germano-romanszkomu. Izd. 6-oe., Szankt-Peterburg, 1995. 18–43. (Első megjelenés: a "Zarja" c. folyóiratban 1869/70.)
65. Russzkaja Filozofija. Malij Enciklopediceszkij Szlovar. Moskva, 1995. 150–153.

66. Szobranijje ot 11 marta 1861 g. polityiko-ekonomicseszko komityeta pri Imperatorszkom Russzkom geograficseszkom obszcseszve. In: Vek. Szankt-Petyerburg, N. 15. (12 aprilja) 1861. 3.; Szobranijje ot 22 marta 1861 g. In: Vek. N. 21. (31 maja) 1861. 2.
67. *Wilhelm Roscher*: System der Volkswirtschaft. Bd. 1–5. Stuttgart, 1854–1894.
68. *Uő.*: Bd. 2. Stuttgart, 1860. 62–97.; *A. P. Scsapov*: Isztoriko-geograficseszkoje raszpregyelenijje russzko narodonaszelenijja. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. Szankt-Petyerburg, 1906. 235–236.
69. *A. P. Scsapov*: Zoologo-geograficseszkie i umszvennie uszlovija poszelenij v Rosszii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. 265–364. (Eredeti megjelenés: Russzkoje Szlovo. 1865/6–7–8–9.)
70. *Uő.*: Isztoriko-geograficseszkoje raszpregyelenijje russzko narodonaszelenijja. In: Szocsinyenyija. Tom 2. 182–264. (Eredeti megjelenés: Russzkoje Szlovo. 1864/8–9–10.)
71. *Uő.*: Etnograficseszka organizacija russzko narodonaszelenijja. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. 365–397. (Eredeti közlés: Biblioteka dlja Cstyenyija. 1864/1.)
72. *A. A. Zimin*: Formirovanyije isztoricseszkih vzgljadov V. O. Kljucsevskogo v 60-e godi XIX v. In: Isztoricseszkie Zapiszki. Tom 69. Moszkva, 1961. 178–196.
73. *Uő.*: 192.
74. *V. O. Kljucsevskij*: Kursz russzkoj isztorii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. Moszkva, 1987. 34.
75. *Uő.*: 45.
76. *Uő.*: 51.
77. *Uő.*: 49–50.
78. *Uő.*: 50–53.
79. *P. Miljukov*: V. O. Kljucsevskij. In: V. O. Kljucsevskij. Harakterisztiki i vozpominanyija. Moszkva, 1912. 193–194.
80. *G. V. Vernadskij*: O dvizsenii russzkih na vosztok. In: Naucsniij Isztoricseszkiij Zszurnal. Tom 1. Vipuszki 2. N. 2. Szankt-Petyerburg, 1913. 52–61.; *Uő.*: Protivyv szolnca. Raszprosztanyenijje russzko goszudarsztva k vosztoku. Moszkva, 1914. 26.; *Uő.*: Goszudarevi szluszsilije i promislennie ljugyi v Vosztocsnoj Szibiri XVII veka. In: Zszurnal Minyisztyersztva Narodno Goszveszcsenyija. Novaja szerija. Cszaszy LVI. Petrograd, 1915. april. 332–354.
81. *Uő.*: Nacsertanyije russzkoj isztorii. Cszaszy I. Praga, 1927. 12.
82. *Uő.*: Opit isztorii Jevrazii sz polovini VI veka do nasztojascsego vremeni. Berlin, 1934. 131.
83. *P. Ny. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. Cszaszy I. (2-oje izd.), Szankt-Petyerburg, 1896. 52.
84. *Uő.*: 216.
85. *Uő.*: Ocserki isztorii russzkoj kulturi. Tom I. Cszaszy 1–2. Moszkva, 1993. 528.
86. *Ny. A. Firszov*: Inorodcseszkoje naszelenijje prezsnego Kazanszko carisztva. Kazany, 1870.; *G. I. Peretjatkovics*: Povolzsje v XV i XVI vekah. (Ocserki iz isztorii kraja i jego kolonyizacii). Moszkva, 1877.; *P. Ny. Bucinszkij*: Zaszelenijje Szibiri i bit pervih jejo naszelnikov. Harkov, 1889.; *D. I. Bagalej*: Ocserki iz isztorii kolonyizacii sztyepnoj okraini Moszkovszko goszudarsztva. Moszkva, 1887.; Általános összefoglalás és irodalmat lásd P. Ny. Miljukov tollából a “Kolonyizacija Rosszii” szócikk alatt. In: Enciklopedicseszki Szlovar. (Brokgauz-Jefron) Tom 30. Szankt-Petyerburg, 1895. 740–746. (Reprint kiadása 1991.)
87. *Pregyiszlovije*. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera. Vipuszki 1. Petrograd, 1922. 5.; *Sz. F. Platonov*: Proszoje Russzko Szevera. Ocserki po isztorii kolonyizacii Pomorja. Petrograd, 1923. 79.; *Sz. V. Bahrusin*: Isztoricseszkiij ocserk zaszelenijja Szibiri. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera i Szibiri. Vipuszki 2. Petrograd, 1922. 18–83.; *Uő.*: Szibirszkije szlobodcsiki (Iz isztorii kolonyizacii Szibiri). In: Trudi Goszudarsztvenno kolonyizaciiionno naucsno-isszledovatjelszko insztyituta. Tom 2. Moszkva, 1926. 127–138.; *Uő.*: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. 199.; *A. I. Andrejev*: Ocserki po isztoacsnyikovegyenyiju Szibiri. Vipuszki 1. (XVII vek). 2-oje izd., iszpr. i dop., Moszkva–Leningrad, 1960. 280.
88. *M. K. Ljubavszkij*: Obrazovanyije osznoznoj goszudarsztvennoj tyerritorii velikorusszkoj narodnosztyi (Zaszelenijje i objegyinyenyije centra). Leningrad, 1929. 175.
89. *Uő.*: Isztoricseszka geografija Rosszii v szvjazi sz kolonyizacijej. Moszkva, 1909. 405.
90. *Uő.*: 3.
91. *V. Sz. Bracsjov*: “Gyelo akagyemika Sz. F. Platonova”. In: Voproszi Isztorii. 1989. N. 5. 117–129.; *Sz. A. Piontkovszkij*: Velikorusszka burzsuaznaja isztoriografija poszlednyego gyeszjatyiletijja. In: Isztorik-Marksziszt. Tom 18–19. 1930. 157–176.; *Ny. L. Rubinszejn*: Klasszovaja borba na isztoricseszkom frontye. Ivano-Voznyeszszk, 1931. 58.; *Szerzej Fjodorovics Platonov* i “Gyelo Platonova”. In: Szovjetszka Isztoriografija. Pod. red.: Ju. Ny. Afanaszjevskij. Moszkva, 1996. 215–239.

92. *K. Marx–F. Engels*: Szocsinyenyija. Izd. 2-oje. Tom 23. Moskva, 1960. 774–784.
93. *V. I. Lenin*: Polnoje Szobranije Szocsinyenyij. Izd. 5-oje. Tom 3. Moskva, 1967. 593–595.
94. *Uő.*: Znacsenijje pereszelenicseskogo gyela. In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 23. Moskva, 1961. 103–104.; *Uő.*: Pereszelenicseskij voprosz. In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 21. Moskva, 1961. 327., 330., 332.; *Uő.*: Agrarnaja programma szocial-gyemokratyii v pervoj russzkaj revolucii 1905–1907 godov (Punkt 7.: Zemelnaja ploščsagy Rosszii. Voprosz o kolonyizacii). In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 16. Moskva, 1968. 224–230.
95. Goszudarsztvennij Kolonyizacionnij Naucsno-Issledovatyelszkij Insztitut, jego zadaci, organizacija i gyejatyelnoszty (Kratkij isztoricseskij ocserk). In: Trudi Goszudarsztvennogo Kolonyizacionnogo Naucsno-Issledovatyelszkogo Insztituta. Tom 1. Moskva, 1924. 299–341.
96. *L. I. Borodkin–Sz. V. Makszimov*: Kresztjanszkije migracii v Rosszii/SZSZSZR v pervoj csetvertyi XX veka. In: Otyecsesztvennaja Isztorija. 1993. N. 5. 126.
97. *A. Ny. Akinyšin*: Szugyba krajevedov (konyec 20-h – nacsalo 30-h godov). In: Voproszi Isztorii. 1992. N. 6–7. 173–178.
98. *O. D. Szokolov*: Razvityije isztoricseskikh vzgljadov M. Ny. Pokrovskogo. In: *M. Ny. Pokrovskij*: Izbrannie proizvegyenyija. Knyiga 1. Moskva, 1966. 28–29.
99. *M. Ny. Pokrovskij*: Voznyknovenyjje Moszkovszkogo goszudarsztva i “velikorusszkaja narodnoszty”. In: Isztorik-Marksziszt. Tom 18–19. 1930. 16., 28.
100. *Uő.*: K voproszu ob oszobennosztyah isztoricseskogo razvityija Rosszii. In: Pod Znamenem Marksizma. 1925. N. 4. 123–141.
101. *Uő.*: Nyeopublikovannie zakljucsityelnie szlova na szeminarah v IKP isztorii (O kolonyialnoj polityike russzkogo szamogyerzsavija). In: Isztorik-Marksziszt. 1933. N. 3. 73–74.
102. *I. Sztalin–A. Zdanov–Sz. Kirov*: Zamecsanyija po povodu konszpekta ucsebnjyka po isztorii SZSZSZR. In: K izucsenyiju Isztorii. Moskva, 1946. 23.
103. *A. Sesztakov*: Osznovnie problemi ucsebnjyka “Kratkij kursz Isztorii SZSZSZR”. In: Isztorik-Marksziszt. 1937. N. 3. 90–92.
104. *V. I. Sunkov*: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVII – nacsale XVIII vekov. Moskva–Leningrad, 1946. 61., 92., 96., 226.
105. *Uő.*: Ocserki po isztorii zemlegyelija Szibiri (XVII vek). Moskva, 1956. 425–431.
106. *Uő.*: Visztuplenijje na vtoroj szesszii mezsreszpublikanszkogo szimpoziuma po agrarnoj isztorii Vosztocnoj Jevropi. In: Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocnoj Jevropi za 1959 god. Moskva, 1961. 351.
107. Bahrusin 1920-as években írt tanulmányai óta először: *P. Ny. Pavlov*: Promiszlovaja kolonyizacija Szibiri v XVII v. Krasnojarszk, 1947. 238.
108. Lásd G. A. Leontyjeva monográfia formájában nem publikált kandidátusi disszertációját: *G. A. Leontyjeva*: Szluzsilie ljugyi Vosztocnoj Szibiri vo vtoroj polovinye XVII – pervoj csetvertyi XVII vv. Avtoref. kand. gyisz. Moskva, 1972. 23.; *Ny. I. Nyikityin*: Szluzsilie ljugyi v Zapadnoj Szibiri XVII veka. Novoszibirszk, 1988. 255.
109. *V. I. Sunkov*: Razrabotka voproszov isztorii Szibiri za rubezsom. In: Voproszi isztorii Szibiri i Dalnyego Vosztoka. Trudi konferencii po isztorii Szibiri i Dalnyevo vosztoka. Matyeriali plenarnogo zaszedanyija i szekcii isztorii doszovjetszkogo perioda, arheologii etnografii. Novoszibirszk, 1961. 38–39.
110. *V. A. Alekszandrov*: Russzkoje naszelenyje Szibiri XVII – nacsala XVIII veka (Jenyiszejszkij kraj). Moskva, 1964. 295–299.
111. *A. A. Preobrazsenszkij*: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI – nacsale XVIII veka. Moskva, 1972. 68.
112. Na putyjah iz Zemli Permszkaj v Szibir. Ocserki etnografii szevernouralszkogo kresztjansztva XVII–XX vv. Moskva, 1989. 350.
113. *R. Vasziljevskij–D. Rezun*: Voszpitanyije isztorijej. Novoszibirszk, 1987. 34–35.; *Ny. I. Nyikityin*: Knyiga o szugybah Szibiri. In: Voproszi Isztorii. 1989. N. 6. 153.
114. *M. K. Ljubavszkij*: Obzor isztorii russzkaj kolonyizacii sz drevnyesih vremjon i do XX veka. Moskva, 1996. 683; Rezenziója A. A. Preobrazsenszkij tollából. In: Voproszi Isztorii. 1998. N. 3. 164–167.
115. *V. M. Kabuzan*: Russzkije v mire. Szankt-Petyerburg, 1996. 351.
116. *L. V. Milov*: Prirodno-klimatyicseskij faktor i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseskogo processza. In: Voproszi Isztorii. 1992. N. 4–5. 42–47, 51.
117. *Uő.*: Velikorusszkij pahar i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseskogo processza. Moskva, 1998. 573.